

Гульзира ШАДИНОВА

философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(gulzira.shadinova@ayu.edu.kz) <http://orcid.org/0000-0002-0518-422X>

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫҒЫС МҰСЫЛМАН
ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАСЫНДАҒЫ
БАҚЫТТЫҢ РӨЛІ***

Андағна: Бұл мақалада ортағасырлық шығыс мұсылман философтары тұрғысынан бақыт ұғымына терең талдау жасалған, яғни ғұламаларымыз – Әл-Фараби, Әл-Бируни, Ибн Сина, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари, Қожа Ахмет Ясауидің еңбектеріне баса назар аударылған. Зерттеу әртүрлі мәдени, тарихи және әлеуметтік контекстерде бақыт идеясының қалай түсінілгенін зерттеу үшін әртүрлі әлеуметтік-философиялық талдау әдістерін пайдаланады. Мақалада философия мен қоғам арасындағы қарым-қатынасқа да тоқталып, ортағасырлық кезеңдегі шығыс поэзиясының дамуына философиялық ойдың қалай әсер еткені көрсетілген. Бақыт сол кездегі шығыс ойшылдары үшін күрделі мәселе болды, өйткені ол адамның өмірге деген жалпы көзқарасын және оның әлеуметтік және материалдық жағдайына қанағаттануын көрсетті. Зерттеу адамның әлеуметтік қарым-қатынасы мәселесін шешудің маңыздылығына тоқталып, философиялық жетістіктер мен поэзияның дамуы арасындағы терең, бірақ шектеулі байланысты көрсетеді. Ортағасырлық шығыс мұсылмандық философиялық ой-пікіріндегі бақыт ұғымын жақсырақ түсінуге ықпал ете отырып, бұл зерттеу орта ғасырлардағы философия мен қоғамның өзара әрекеттесуіне жарық түсіруді көздейді. Жалпы, бұл мақалада бақыт ұғымы нақты мәдени-тарихи контексте жан-жақты зерттеліп, осы уақыт аралығында философиялық ой мен көркем сөздің өзара байланыста болған жолдары да ашылады.

Кілт сөздер: шығыс, философия, адам, өмірдің мәні, мұсылман, бақыт, құндылық, қоғам, этика

* Келген күні: 23 сәуір 2023 ж. – Қабылданған күні: 23 тамыз 2023 ж.

Geliş Tarihi: 23 Nisan 2023 – Kabul Tarihi: 23 Ağustos 2023

Date of Arrival: 23 April 2023 – Date of Acceptance: 23 August 2023

Поступило в редакцию: 23 апреля 2023 г. – Принято в номер: 23 августа 2023 г.

DOI:10.59358/ayt.1286664

Gulzira SHADINOVA

Candidate of Philosophical Sciences, Acting Assistant Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(gulzira.shadinova@ayu.edu.kz) <http://orcid.org/0000-0002-0518-422X>

**THE ROLE OF HAPPINESS IN THE SOCIAL
CONSCIOUSNESS OF MEDIEVAL EASTERN MUSLIM
THINKERS**

Abstract: This article provides a concept of happiness's in-depth analysis as viewed by medieval Eastern Muslim philosophers, focusing on the works of Al-Farabi, Al-Biruni, Ibn-Sina, Jusup Balasaguni, Mahmud Kashgari, and Khoja Ahmed Yasawi. The study uses various socio-philosophical analysis methods to examine how the idea of happiness was understood in different cultural, historical, and social contexts. The article also highlights the connection between philosophy and society, showing how philosophical thought impacted the development of oriental poetry during the medieval period. Happiness was a significant concern for Eastern thinkers during this time, as it reflected a person's overall attitude towards life and their satisfaction with their social and material circumstances. The study underscores the importance of solving the problem of human social relations and demonstrates the deep, yet limited, connection between philosophical achievements and the development of poetry. By contributing to a better understanding of the concept of happiness in medieval Eastern Muslim philosophical thought, this study aims to shed light on the interplay between philosophy and society in the Middle Ages. Overall, this article provides a concept of happiness's comprehensive examination within a specific cultural and historical context, while also revealing the ways in which philosophical thought and artistic expression were interrelated during this time period.

Keywords: east, philosophy, man, meaning of life, Muslim, happiness, value, society, ethics

Кіріспе

Өмірдің мәні туралы ұғым ғасырлар бойы адамдардың санасын баурап алды, өйткені ол біздің өмір сүру мақсатымызды және айналамыздағы заттар мен құбылыстарды түсінуге негіз болды. Адамдар үшін өмірдің мәні біздің тәжірибемізді қалыптастыратын әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланысты. Қоғамның белсенді қатысушылары ретінде адамдар қоғамдық дамуды жеделдете немесе бәсеңдетуге ықпал етіп, оны қалыптастыруға мүмкіндік алады. Әр түрлі

тарихи кезеңдерде бірдей болмаған адам түптеп келгенде, өмірінің мәні мен құндылығын анықтайтын тұлға.

Өмірдің мәні жеке адам мен қоғамнан оқшауланған ұғым болмай, адам мақсаттары мен әлеуметтік құндылықтардың диалектикалық бірлігі болып табылады. Адам өз өмірін бағындыратын, өмірлік мақсат қойып, оны жүзеге асыратын құндылық – оның өмірінің мәні. Бұл құндылық қоғамдық құндылықтарға тәуелсіз, ерекше тұлғалық құндылықтар жүйесін құрайтын өмірдің рухани маңыздылығының құрамдас бөлігі болып табылады.

Өмірдің мәнін ашу және құндылықтар иерархиясын құру - бұл әр адамның жеке тәжірибесі негізінде жүзеге асатын рефлексиялық процесс. Осылайша, өмірдің мәні субъективті және адамнан адамға өзгереді. Өмірдің осы мәнін ашу - адамдардың толыққанды өмір сүруіне және қоғамды жақсартуға үлес қосуына мүмкіндік беретін адам болмысының ең маңызды аспектісі (Delachieve, к.ж.).

Адам өмірінің философиясы күрделі тақырып, оның мәні көп жағдайда түсініксіз. Адамдар оның мағынасын үстірт түсінсе де, адам болмысының шынайы мәні адамның ең терең құрылымдарында жатуы мүмкін. Оны іштей немесе белгілі бір белгілер арқылы білуге болады, бірақ ол ешқашан бетіне толық шықпауы мүмкін, оны тек парасатты ақыл ұға алады.

Қазіргі адам өмірінің мақсаты ұрпақ қалдыру және ұрпақ өсіру және олардың жетістіктерімен мақтану, сонымен қоса өзін-өзі жетілдіру және қоғамды жақсартуға үлес қосу болып табылады. Әрбір адам – болашақ дүниенің жасаушысы, оның еңбегі – қоғам дамуына қосқан үлесі. Өзінің маңыздылығын және өмір сүру мақсатын түсінген адамдар көп еңбектенуге, көбірек табыс табуға, болашақ ұрпаққа қаражатты ұзақ мерзімге әр саладағы кәсіпорындарға, кәсіпкерлік жобаларға, әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларға құюға және қоғам игілігі үшін басқаларға риясыз қызмет етуге әрекеттеріне баруға бейім болады. Адамзаттың жетістіктеріне қатысу адамдарға өздерінің маңыздылығын сезінуге және өздерін прогрессивті болашақтың бастамашылары ретінде санауға мүмкіндік береді, өйткені олар осындай ерекше кезеңде өмір сүру құрметіне ие болды (Delachieve, к.ж.).

Адамзат тарихында ғылыми прогресс ғылыми дамудың өлшемі ретінде қарастырылды. Ғылымның дамуы әлеуметтік-мәдени контексте талданады, бұл ретте ғылымның мақсаты мен оның нәтижелерінің маңызы айқындалады. Ғылыми-зерттеу процесі қоғам мен оның мәдени

жағдайына тереңірек енеді. Дүниежүзілік мәдениеттегі тарихи прогрестің өлшемі – жетістіктердің іске асуы саналатын дарындар шығармашылығы. Мұндай шығармашылық адамның ғылымдағы, өнердегі және практикалық қызметтегі барлық құнды және маңызды жетістіктерін қамтиды. Әр дәуірдегі адамдардың идеяларын, өнер туындыларын және ұмтылыстарын түсіну олардың дүниетанымы туралы түсінік береді. Өз заманының көрнекті қайраткерлерінің шығармашылығы олардың өмір сүрген дәуіріне үңілуге мүмкіндік береді. Ал, ғылым тек қана ашу мақсатында жаңа идеяларды зерттейтін зерттеушілердің ғылыми қызметінің жемісі болып табылады. Олардың өнімдері қоғамға қажет ерекше өнім – жаңа ғылыми білім (Насимов, 2011).

Адам табиғатының күрделілігі адам болмысының мәнімен тығыз байланысты. Алайда адамның ішкі болмысының тылсым табиғаты жұмбақ күйінде қалып отыр. Туылғаннан бастап адамдар өз болмысының қыр-сырын ашуға ұмтылып, өзін-өзі тануға ұмтылады. Әртүрлі тарихи кезеңдер мен мәдени оқиғаларға қарамастан, адамзаттың экзистенциалды қиыншылықтары сақталуда. Өмірдегі қиындықтарды болдырмау мүмкін емес, өйткені әрбір адам міндетті түрде олармен бетпе-бет келуі керек. Орыстың атақты ойшылы Белинский айтқандай, «Адам үшін адам әрқашан ең қызықты құбылыс болған және солай болып қала береді» (Карин, 1962: 81 б.).

Күнделікті күйбең тіршілігіміздің ортасында оны елемеуге тырысқанымызға қарамастан, уақыттың өтуі бізді еріксіз қуып жетіп, оның салдары туралы ойлауға итермелейді. Өмірдің мәні бізге жай ғана берілмейтіндіктен, оны әр адам өз санасында түсініп, бойына сіңіріп, жүзеге асыруы керек. Адам өмірдің мәні туралы мәселені түсініп, шешкеннен кейін, ол өзінің бүкіл болмысын бағалай алады және қалған уақыттың маңыздылығын сезіне алады. Өкінішке орай, өмірдің мәні туралы сұрақ көбінесе өмірдің кейінгі кезеңдерінде, жастық шақтың гүлдену кезеңі өтіп, уақыт шектеулі кезде туындайды. «Ғылымдардың атасы» атанған философия ғылымы басқа нақты ғылымдардың шеңберінен шығып, адам болмысын және соған байланысты мәселелерді жан-жақты зерттейді. Философияның күші осында: қиын өмірлік мәселелерге байыпты көзқарасты тәрбиелеу. Философтардың айтуынша: «Адам жан-дүниесін жан-жақты зерттеп, білуі керек. Философияның өзегі болып табылатын өзіндік сананың мәні осында» (Нысанбаев & Әбжанов, 1992: 68 б.).

Өмірдің мәні туралы мәселе этикалық және психологиялық пайымдаулармен астасып жатыр. Этикалық мінез-құлық пен

адамгершілікті түсіндіретін, көбінесе мақал-мәтелдерді мысалға келтіретін философиялық мәтіндер Шығыс пен Батыстың ортақ мұрасы болып табылады. Бұл мұрада Араб пен Парсы елдерінің ұлы ойшылдары мен ақындары әзірлеген этикалық қағидалар ерекше орын алады. Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистері тек ислам дінін білдіріп қоймайды, сонымен қатар жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, ар-ождан сияқты моральдық нормаларға нұсқау береді.

Өскелең ұрпақты ата дәстүріне адалдыққа тәрбиелеуде әдептің сан алуан көріністері, олардың терең болмысы, мән-мағынасы мен ұлттық ерекшеліктерінің маңызы зор. Әр түрлі дәуірлерде философтар адам бақыты мен қанағаттануының шынайы көзін ең жоғары деңгейде табуға ұмтылды. Бұл философиядағы ең жоғарғы игілік мәселесі ретінде белгілі және адамның өзін және әлемдегі орнын түсінуі туралы айтатын «Адам-әлем» мәселесімен тығыз байланысты. Үлкен игілік ұғымы әртүрлі философиялық дәстүрлерде орталық болып табылады және көбінесе адамның дүниетанымымен байланысты. Еуропалық дәстүрдің барлық философиялық ілімдерінде түпкілікті игілік ұғымы Сократ пен Платон заманынан басталып, барлық ойшылдардың назарында ілінді. Жоғары игіліктерді іздеуді стоиктер мен эпикуршылар жалғастырды, олар адам бақыты мен ең жоғары игілік туралы өзіндік идеяларды дамытты.

Ежелгі Грецияның Аристотель, Сократ, Платон сияқты атақты ойшылдары мен әл-Фараби, Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари сынды мұсылман ғұламаларының тәлім-тәрбиелік ілімдерінің адамзат үшін маңызы зор. Олардың идеяларының негізі – адамның тәрбиесі мен ортасы, оның тұлғасы мен мінезін қалыптастырады. Адам өсіп, жетілген сайын оған әлеуметтік институттар, отбасы, мектеп және басқа да факторлар әсер етеді. Сонымен, адамның мінез-құлқы, оның басқалармен қарым-қатынасы, оның адамгершілік құндылықтарын, принциптері мен әдептілік нормаларын көрсетеді. Бұл ізгі қасиеттер адамға сырттан таңылған емес, оның өмір жолынан, тәрбиесінен туындайды. Ежелгі грек ойшылы Демокрит: «Спортпен шұғылданудан гөрі жақсы адам болу маңызды» деп мінезді дамыту үшін өзін-өзі тәрбиелеудің маңыздылығын атап өткен. Білім, оның ішінде білім беру өнері, Аристотельдің ойынша, адамның табиғи қырларын жақсартуға және толықтыруға әрекет. Сондықтан этикалық тану адамның мінезін қалыптастыруда маңызды әлеуметтік рөл атқарады (Асыллов & Нұсқабайұлы, 2003: 67 б.; Нысанбаев & Әбжанов: 1992, 84 б.).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Тарихта бақыт ұғымы ойшылдар мен философтарды қатты қызықтырды. Бақыттың анықтамасы әртүрлі қоғамдар мен мәдениеттердің құндылықтары мен сенімдерін көрсететін уақыт өте өзгерді. Ежелгі дәуірде Платон бақытқа мемлекеттегі азаматтардың бірлестігі арқылы жетеді деп есептеген. Оның ойынша, халықты, яғни осы елдің азаматтарын тек мемлекет билеуші ғана бақытты ете алатын. Ол бақыт байлыққа байланысты емес және идеалды мемлекеттің түпкі мақсаты тек таңдаулы сақшылар тобы емес, барлық азаматтардың бақытты болуын қамтамасыз ету екенін алға тартты.

Заманауи әлеуметтануда бақыт ұғымы адамдардың құрметтеу, байлық, ұрпақ қалдыру және берекелі кәрілік сияқты ұмтылатын ортақ игілікке назар аударуды қамтуға әкеліп отыр. Осылайша, бақыт әлеуметтануының негізгі міндеті - жалпы әл-ауқатқа жетудің құралдары мен стратегияларын, ең алдымен, оның барлық түрлерінде адал және этикалық еңбек арқылы зерттеу.

Адам бақыты мәселесі әрқашан философиялық дискурстың негізгі тақырыбы болды. Мақсат ретінде, ең жоғары игілік ретінде және адам өмірінің мүмкін және қол жеткізуге болатын жағдайы ретінде бақыт әртүрлі дәуірлер мен мәдениеттер философтары арасында көптеген пікірталастар мен даулардың тақырыбы болды. Соңғы уақытта бақыт табиғатын зерттеуге, әсіресе жеке адамның әл-ауқатына ықпал ететін факторларды түсінуге ұмтылатын позитивті психологияның пайда болуына байланысты қызығушылық қайта артуда.

Осыған байланысты бұл зерттеудің мақсаты – бақытты сананың формасын, оның мағыналық мазмұнын, әлеуметтік шындықпен байланысын, тұлғалық болмыс контекстіндегі рөлін қарастыру. Зерттеу жұмысында ежелгі және ортағасырлық философтардың еңбектеріндегі бақыт идеялары мен оған жету жолдары талданады, олардың қазіргі қоғамдағы тұлғаның әлеуметтік болмысының негізгі белгілеріне байланысты негізгі белгілері айқындалады. Бұл талдаудың мақсаты - бақытқа жетудің әртүрлі тәсілдеріне жарық түсіру және бұл тәсілдердің жеке әл-ауқат пен жалпы игілікке жәрдемдесу үшін бүгінгі қоғамда қалай қолданылатынын зерттеу.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Осы зерттеу үшін қабылданған әдістеме әртүрлі тарихи және мәдени контекстерде бақыт ұғымын жан-жақты және мұқият тексеруге мүмкіндік беретін бірқатар әлеуметтік-философиялық талдау әдістеріне

сүйенеді. Атап айтқанда, зерттеу қоғамдық құбылыстарды олардың тарихи жағдайында зерттеудің маңыздылығын мойындайтын тарихилық принципіне негізделген. Сонымен қатар, әлеуметтік қайта құру немесе қайта құру тәсілі бақыт туралы идеяларды қалыптастыратын және оған әсер ететін әлеуметтік-мәдени факторларды анықтау және талдау үшін қолданылады.

Түсіндіру әдісі зерттеу әдістемесінің тағы бір маңызды аспектісі болып табылады. Ол әртүрлі қоғамдар мен мәдени контексттерде бақыттың қалыптасуына ықпал ететін негізгі себептер мен механизмдерді терең түсінуді қамтамасыз ету үшін қолданылады. Бұл әдістерді қолдану зерттеушілерге бақыт туралы дәстүрлі идеяларды жаңғыртуға және оларды заманауи әлеуметтік-мәдени шындықтарды ескере отырып түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеуде шығыс пен батыс философиялық дәстүрлеріндегі бақыт ұғымдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау және зерттеу үшін салыстырмалы әдіс те қолданылады. Бұл тәсіл мәдени, тарихи және әлеуметтік факторлар әлемнің әртүрлі аймақтарындағы бақыттың дамуын қалай қалыптастыратынын нақты түсінуге мүмкіндік береді. Осы әртүрлі зерттеу әдістері арқылы бұл зерттеу әртүрлі тарихи және мәдени контексттерде бақыт ұғымын толық түсінуге ықпал етуді мақсат етеді.

Нәтижелер және талқылау

Бақыт ұғымы немесе «бақытты» идеялар тарих бойы философияның маңызды тақырыбы болды. Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін философтар бақыт туралы әртүрлі көзқарастарды зерттеді, олардың әрқайсысының өзіндік бірегей идеялары мен принциптері бар. Бұл зерттеу үшін Батыс және Шығыс дәстүрлерінің көрнекті философтарының, соның ішінде Платон, Аристотель, Эпикур, Фромм және Франклдың еңбектері зерттелді. Антикалық философияда гедонизм, стоицизм және эвдемонизм бақытты түсінудің негізгі тәсілдері болды, оларды кейіннен кейінгі ойшылдар дамытып, кеңейтті. Аристипп тұжырымдаған гедонистік ұстаным бақыттың кейінгі теорияларын сынап, ләззаттың адамды құлдыққа түсіретін тұзаққа айналуы мүмкін екенін атап көрсетті. Екінші жағынан, стоиктер, соның ішінде Эпиктетус, Сенека, Марк Аврелий адамның ішкі күйін бақытты етудің негізгі факторы деп санап, адамның ішкі дүниесі мен оның өмірінің сыртқы жағдайларын нақты ажыратады. Олардың көзқарасы бойынша, сыртқы факторлар адамның ішкі қанағаттануына әсер ете алмайды. Эвдемонизм, Платон мен Аристотель еңбектерінен көрініп тұрғандай, бақытты адамгершілікпен байланыстырды. Аристотель

бақытты өзін-өзі қамтамасыз ететін игілік деп, ал ізгілікті мінез-құлықты адамның өзін-өзі жүзеге асыруының, ләззат беретін игі істер жасауының құралы деп есептеді. Э. Фромм мен В. Франкл еңбектерінде батыс философиясындағы адам бақыты туралы идеялардың дамуы өзінің жеке даралығын жүзеге асырудың күресі мен жеңісі арқылы жүзеге асады деп көрсетілген. Алайда шығыс дәстүрінде адамды біртұтастың бір бөлігі ретінде қарастырып, оның өзіне қарсы тұруға, жеке мүддесін қорғауға ұмтылуы сананың «қараңғы» күйі ретінде қарастырылды. Бұл бақыттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде даралық пен өзін-өзі жүзеге асыруға баса назар аударатын батыстық көзқарасқа қайшы келеді.

Бақыттылықты зерттеу қазіргі уақытта үлкен дау-дамайға айналып отыр. XX ғасырдың екінші жартысында батыста әлеуметтік-психологиялық көзқарас шеңберінде бақыт туралы эксперименталды зерттеулер танымал болды. 1960 жылдары Америка мен Еуропадағы М. Аргилл, Х. Кантрил, Н. Бредберн, А. Кэмпбелл, П. Конверс, В. Роджерс және т.б. сияқты қоғамдық пікір ұйымдары жүргізген көрнекті сауалнамалар адамдардың қанағаттанушылығы мен бақытына бағытталған. Дегенмен, бақыт мәселесі тарих бойы ойшылдар тарапынан жан-жақты зерттелген. Мәселен, ортағасырлық ұлы мұсылман ойшылы әл-Фараби «Әлеуметтік-этикалық трактаттар» және «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбектерінде бақыт мәселесіне тоқталған. Сол сияқты қазіргі қазақ философтары Нұрышева Г.Ж., Нұрмұратов С.Н., Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. және тағы басқа ғалымдар өміршендік, құндылық, бақыт туралы еңбектерінде дүниетанымдық көзқарастарды зерттеуге құнды ғылыми тұжырымдар мен бағыт-бағдар берген.

Алайда бақытқа ұмтылу кейде адамдар арасында алшақтық тудыруы мүмкін. Мысалы, кейбір адамдар басқалардың сәтсіздіктерінен өзін бақытты сезінеді. Сонымен қатар, адамдар жиі «кішкентай бақытқа» қуанады, оларға зиян келтіретін және қорлайтын жағдайдың шынайы мағынасын түсінбейді. Бақытты түсіну және анықтау әртүрлі, мысалы, материалдық шындық пен материалдық емес абстракция арасындағы қарама-қайшылық сияқты жиі қақтығыста болады. Бақыт концепциясы ситуациялық алғышарт емес, идеалдың, шындықтың және толықтық императиві. Этика адамдарды бақыт туралы өз идеяларын «бөтен етуден» сақтандырады, ал кейбір адамдар бұл өмір шынайы бақытқа сәйкес келмейді деп санайды.

X-XII ғасырларда Орта Азияда және дүние жүзінің басқа аймақтарында ғылым мен әдебиет дамып, өркендеді, ғалымдар,

ақындар, ойшылдар энциклопедиялық шығармалар мен көркем шығармалар жасады. Түркі және араб-мұсылман өркениетінің тоғысқан тұсында пайда болған қазақ мәдениеті осы дәуірдің ықпалында болса, қазіргі түркілердің атасы ретінде танылған әл-Фараби екі мәдени аймақтан да нәр алған.

Тарихтағы ұлы тұлғалар ғана жалпыадамзаттық құндылықтарға мән беріп, олардың тек өз заманы үшін ғана емес, болашақ ұрпақ үшін де өзектілігін атап көрсетті. Ғылымның, білімнің, адам мен дүниенің терең байланысын түсініп, осы қасиеттер мен сипаттарды құндылықтар түрінде танытқан тұлғалардың бірі – түркі әлемінің ұлы ойшылы әл-Фараби. Соның нәтижесінде әл-Фараби өз дәуірінде сирек кездесетін терең философиялық көзқарастарды ұстанған энциклопедист ғалым ретінде танылды.

Адам бақыты ұғымы философияның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады және әл-Фараби ортағасырлық шығыс философиясында бұл мәселеге ерекше көңіл бөлді. Ғалым адам бақытын ең жоғары құндылық санап, және бұл құндылықты діни сенімнен де жоғары қойды. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» (Әл-Фараби. Философиялық көзқарастар, 1973: 87 б.) трактатында оның бақыт туралы теориялық білімі және оған жету жолдары егжей-тегжейлі баяндалған. Бұл жұмыстың құндылығы тек әлеуметтік этика мәселелерін ғана емес, сонымен қатар метафизика, космология және таным теориясының жалпы мәселелерін қамтуында болды.

Адамдар шынайы өзін-өзі тануды көркем сөз өнерінің шыңына жеткенде ғана сезіне алады деп есептеген философ философия өнеріне мән бере отырып, бақытқа жетуге ұмтылған кез келген адам үшін философияны меңгеру міндетті шарт екенін алға тартты. Ол философияны немесе даналықты кемел сұлулыққа жетуге ұмтылатын өнер деп есептеп, оны бақытқа жетудің қажетті құралы деп санады (Әл-Фараби. Философиялық трактаттар, 1973: 35 б.). Әл-Фарабидің пікірінше, жеке бастың мүддесін көздеу және жеке пайда үшін басқалармен бәсекелестік қоғамдағы жеке адамдардың жалғыз әрекеті болмауы керек. Оның орнына ол қоғамның дамуы адам бақытына жетудің негізгі факторы деп есептеді. Әл-Фараби қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасын бақылап, жеке басының мүддесі үшін басқаларды жеңген адам ең бақытты адам деп пайымдау дұрыс емес деген қорытындыға келді. Бұл көзқарас қоғам мүшелерінің арасында теріс пікірлердің қалыптасуына ықпал етеді (Қабылова, 1999: 204 б.). Ол сондай-ақ адамдар арасындағы қарым-қатынас әрқашан

жеке қызығушылықпен және басқаларды қабылдамаумен сипатталады деген түсінікті жоққа шығарды. Керісінше, ол бір адамның пайдасы екіншісінің шығынына айналмай, адамдар бір-бірімен қажеттіліктен шынайы байланыс жасай алады деп сенді. Мұндай көзқарасты ол адамзатқа деген ізгі көзқарас деп есептеді (Қабылова, 1999: 188 б.).

Әл-Фараби шығармасы адам қоғамының, мемлекеттік биліктің, қоғамдық өмірдің алуан түрлерінің пайда болуына, адам мінез-құлқының этикалық ережелеріне байланысты маңызды қағидаларды баяндайтындықтан, өмір мен ойлаудың тарихи негіздерін қалпына келтіруге қосылған елеулі үлес болып табылады. Оның көзқарастарына өзінен бұрынғылардың ілімі әсер етті және оның жұмысын зерттейтін қазіргі ғалымдар бұл сабақтастықты мойындайды.

Әл-Фарабидің пікірінше, жер бетіндегі барлық адамдар орта және шағын қоғамдарға бөлінген, әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар ұлы қоғамды құрайды. Ол қаланы адамдардың бірлігі шынайы бақытқа апаратын істерде бір-біріне көмектесуге бағытталған құндылықтардың қайнар көзі деп санайды. Философтың пікірінше, адамдар бақытқа жету үшін бір-біріне қолдау көрсететін қауым – ізгі қоғам, ал өзара көмек мұндай қауымдастықтағы ең маңызды этикалық құндылық болып табылады. Әл-Фараби рухани элементтер әлеуметтік қарым-қатынастармен араласып, оларға қолдау көрсеткенде ғана шынайы құндылықтар орнығуға болатынын атап көрсетті. Мұндай ортада жетістікке жеткен адам қоғам алдында айтарлықтай жауапкершілікке ие болады және оған белгілі бір заңдар мен ережелер қояды. Сондықтан адам өмірімен өмір сүру жеткіліксіз; адам әрқашан мейірімділікке, жақсылыққа, мейірімділікке ұмтылу керек.

Қоғамдағы рухани құндылықтардың ішінде екі түрлі қайырымдылық құбылысы бар. Зияткерлік қайырымдылық - бұл зияткерлік тарапқа тиесілі қайырымдылық. Мысалы, даналық, интеллект, тапқырлық және ақыл-ойдың өткірлігі. Этикалық қайырымдылық - бұл ұмтылысқа әрекет ететін қайырымдылық. Әл-Фараби этикалық қайырымдылықты тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын шынайы рухани құндылық деп таниды. Ғаламды мұқият зерттеп, жіктей отырып, философ адам болмысының іргелі болмысын бақытқа жетумен байланыстырады.

Әл-Фараби дүниетанымында бақыттың маңызы зор және оның философиясының негізінде осы ұғым жатыр. Адам өмірінің мақсаты - бақытқа жету, бұл оны жеке адамдар үшін түпкі мақсат етеді. Әл-Фарабидің айтуынша, «Бақыт – қайырымдылық, тек өзіне ғана

ізденетін жақсылық. Бұл бақытқа жетуге көмектесетін қайырымдылық әрекеттер» (Қабылова, 1999: 176 б.).

Философтың гуманистік көзқарасы негізінен адам болмысының негізін құрайтын адамгершілік, әділеттілік және бақытқа ұмтылу қағидаларына бағытталған. Бұл ортағасырлық шығыс философиясындағы назар аударарлық теориялық прогресті бейнелейді. Сонымен қатар, «философия» ұғымы адамдардың білім алуына және бақытқа жетуге ұмтылуына негізгі ынталандыру қызметін атқарады.

Барлық доктриналар мен философиялар теориялық немесе практикалық болсын, материалдық және рухани бақыт әкелуге ұмтылады. Бақытқа жету – адамзаттың түпкі мақсаты, оған қол жеткізгеннен кейін басқа мақсаттардың қажеті жоқ. Ол барлық идеалдарды, тілектерді және рухани қажеттіліктерді қанағаттандырады, кемелдіктің жоғары деңгейіне жетелейді. Сондықтан бақыт жетістіктің ең жоғарғы деңгейі болып саналады. Сондықтан бақытқа апарар жол ретінде философияға ұмтылу – азаматтардың білімге, ағартушылыққа ұмтылуының басты белгісі.

Әл-Фараби «Бақытқа жетелейтін» трактатында адамдардың өзін-өзі жетілдіруге үнемі ұмтылу арқылы өз өмірінде шынайы бақытқа қалай жетуге болатынын айтады. Бақыт этиканың негізгі тұжырымдамасы болғандықтан мәдениет тарихында бақыт мәселесіне бағытталған фелицитология деп аталатын сала қалыптасты. Бұл тақырыпта Аристотельдің «Никомах этикасы», Сенеканың «Бақытты өмір туралы», Фома Аквинскийдің «Бақыт туралы», Әл-Фарабидің «Бақытқа апарар жол» сияқты еңбектер дүниеге келді. Бақыт ұғымына көптеген жұмыстардың арналуы бұл тақырыптағы интерпретациялардың кең ауқымын көрсетеді.

Белсенді сана мен адам санасының қосылуы білім мен бақыттың негізгі көзі болып табылады. Бұл әркім өз үлесін қоса алмайтын маңызды бастама, өйткені адамдардың қабылдау деңгейі мен санасы әртүрлі. Адамның тәрбиесі оның санасын бақытты сезінуге дайындауы керек. Бұл процесс тек өмірде, қоғамда болатыны анық. Әл-Фараби философ сияқты асыл адамға бақытқа жету жолында қоғамды басқаруды сеніп тапсыру керек деп есептейді. Бұл көзқарастардың ежелгі грек философы Платонмен ұқсастығын көреміз. Әл-Фараби бақытқа немесе абсолютті игілікке тек жақсылық арқылы қол жеткізеді деген пікір айтады. Рационалды қоғамда жеке адамның бақыты жалпы қоғамның бақытымен байланысты. Әл-Фарабидің ойлау жүйесі қоғамда адамды тәрбиелей отырып, ләззат алуды бақытқа жетудің және шынайы бақытты түсінудің құралы ретінде пайдалануды көздейді.

Жақсылықтың жүзеге асуын қамтамасыз ету үшін жақсылық пен жамандықтың айырмашылығын танып, ләззат алуды мұқият пайдалану қажет. Ләззат адамдарға әр түрлі әсер ететіндіктен, рахат шынайы бақыт идеалын алмастыру қаупін болдырмау үшін адамдарды «жақсы ойлауға» және «жақсы түсінуге» үйрету өте маңызды. Бұл мақсатқа жету үшін әл-Фараби ақыл-ойды бақыт жолында жаттықтырудың құралы мен әдісі қызметін атқаратын логиканы пайдалануды ерекше атап көрсетеді. Жалпы, әл-Фарабидің айтуынша, бақыт жолында қызмет етуде логика шешуші рөл атқарады.

Әл-Фараби философиясы бойынша жеке бақытқа жету әлеуметтік тәрбие арқылы ғана мүмкін болады. Бақыт, сайып келгенде, жеке тәжірибе болса да, оған әлеуметтік құрылымдар мен құндылықтар арқылы қол жеткізіледі және сақталады. Бұл тұрғыда бақыт – бұл әлеуметтік жетістік. Әл-Фараби нағыз бақыт үшін адамгершіліктің қажет екенін, мейірім адамның өміріндегі бақыттың өлшемі екенін атап көрсетеді.

Әл-Фараби қоғамды парасатты және адамдық деп есептейді, сондықтан ол «Адамның ең жоғары кемелдігіне» жету мәселесін ең маңызды және ойшылдардың зерттеуі керек деп есептейді. Изгілік, әл-Фараби бойынша, оны «жақсы», «пайдалы», «жағымды» сияқты ұғымдардан ажырататын жеке қасиеттерді жүзеге асыруды қамтиды.

Әл-Фараби үшін оның философиясының негізінде бақыт ұғымы жатыр және ол өз шығармаларында оған үлкен мән береді. Ол бақыт мәселесіне әртүрлі қырынан қарайды, соның ішінде «Бақытқа жеткізер жолды көрсету» және «Бақытқа жету туралы» және бұл оның «Екі философтың, Платон мен Аристотельдің көзқарастарының ортақтығы туралы» басылымының негізгі тақырыбы. Әл-Фараби өз дәлелін растау үшін Аристотельдің египеттік теологиясына сілтеме жасап, Аристотель есімінен алынған үзінді келтіреді: «Мен бірнеше рет жанымнан тазартылдым, таза дене мен тәнімнен тазартылдым. Мен оның болмысына барып, оған бет бұрып, өзінен тыс болу құлдығынан құтылып, әрі білуші, әрі танылатын білімге айналдым. Ол кезде мен жан дүниемнің сұлулығы мен көркемділігін сезіндім (Әл-Фараби. Тарихи-философиялық трактаттар, 2006).

Әл-Фараби жан интеллектуалдық және физикалық, яғни әдеттеріне сәйкес қалыпты еркін әрекет ету арқылы бақытқа қол жеткізе алады және өзінің ең жоғары кемелдігіне жетеді деп есептеді. Философтың пікірінше, бақыт адамға пайда әкелетін нәрсе, ал бақытқа жетуге көмектесетін әрекеттер кемел, ал бақытқа кедергі келтіретіндер жаман немесе зұлым деп саналады. Әл-Фарабидің «Бақытқа апаратын

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫҒЫС МҰСЫЛМАН ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАСЫНДАҒЫ БАҚЫТТЫҢ РӨЛІ

жол» еңбегі бақыт – әрбір адам ұмтылатын түпкі мақсат деген сенімге негізделген (Мұминов & Хайруллаев, 1972: 172 б.). Бақытқа қол жеткізу ең биік, ең кіршіксіз нығмет болып саналады және оған қол жеткізгеннен кейін басқа мақсат қажеттілік тудырмайды. Адам белгілі бір мақсатқа жету ниетімен ізгі қасиеттерді таңдауы керек немесе оларды мақсаттың өзінен де маңыздырақ санауы керек.

Дегенмен, француз философы Поль Рикердың пікірінше, адамның жеке бақытқа деген еркі достарының өзара қарым-қатынасымен және әділеттілік іздеумен сәйкестендірілсе, бақыт шамадан тыс немесе орынсыз «алмастырушы» болады. Басқаша айтқанда, бақыт қол жетпейтін немесе шындыққа жанаспайтын нәрсеге айналады, сондықтан әрқашан бақытсыздықпен байланысты. Барлық жобаларда немесе бақыт іздеген жерлерде олардың ешқайсысы бақытсыздықтың ізі жоқ толық және ұзақ бақытты қамтамасыз ете алмайтынын атап өтеді (Verhoef, 2018: 159 б.).

Әл-Фараби әсемдікке жету арқылы ғана бақытқа жетуге болады, оған философия өнері арқылы жете алады деп есептеді. Осылайша, философия адам үшін бақытқа жету құралына айналады. Ол адамдардың әр түрлі қасиеттері бар, сондықтан бақытты кез келген адам мойындай алмайды, нәтижесінде оған жету үшін адамдарға бағыт-бағдар беретін ұстаз және көшбасшы керек деп есептеді. Әл-Фарабидің «Ақыл-парасат туралы», «Мәселелердің мәні», «Азаматтық саясат» сияқты еңбектерінде адамзат мәдениетінің, руханиятының және адамгершіліктің арақатынасы зерттеледі.

Классикалық грек ойшылдарынан айырмашылығы әл-Фараби исламдық теократиялық мемлекетте өмір сүрді, онда білімнің маңызы зор болды. Адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда діннің алатын орны зор, руханилық, дін және имандылық өзара байланысты екені даусыз. Әл-Фараби шығармалары осы тақырыптарды тереңдете отырып, адамгершіліктің адам мәдениеті мен руханиятын қалыптастырудағы маңыздылығын атап көрсетеді.

Ислам этикасы адамдардың толықтай Аллаға тәуелді екендігін, сондықтан әрбір мұсылманның оған толық мойынсұнуы керектігін бұйырады. Құран адамдарға өз жолымен жүруге және өз таңдауын жасауға тыйым салады. Құранда: «Егер Алла қаламаса, сіз де қалай алмайсыз» дейді. Ислам талаптарын орындамағандар ауыр жазаға тартылады. Ислам идеологиясының ресми өкілдері Мутакалимдер бұл идеяларды жақтап, қорғады.

Орта ғасырларда діни нормалардың ықпалы зор болды, өз міндеттерін орындау әрбір адам үшін қасиетті парыз саналды.

Дегенмен, әл-Бирунидің пікірінше, ізгілік тек діни заңдарды ұстанудан да асып түседі. Ол мейірімділік тек өзіне және жақындарына ғана емес, басқаларға да болуы керек деп есептеді. Әл-Бируни «жақсы болу» дегеннің барлығына, әсіресе өз жолдастарына жақсылық тілеу екенін атап көрсетті. Адам әлсіз болса да, басқаларға көмектесуге тырысуы керек.

Әл-Бируни нәсілдік, діни және аумақтық ерекшеліктерге қарамастан адамдар арасындағы достықты қатты жақтады. Ол бұл достықтың қоғамдық прогреске шешуші маңызы бар және адам бақытының негізі деп есептеді. Әл-Бируни де адамдарға тән өзіншілдікті мойындап, әр адам жақсылықты алдымен өзіне, сосын айналасындағыларға іздейді деп есептеді. Дегенмен, бұл адамдардың шынайы достық қарым-қатынасына кедергі келтірмейді деп есептеді. Оның ойынша, шынайы бақыт үшін нағыз достық керек, тек рухани бай, этикалық нормалармен өмір сүретін, әдепті тәрбиеленген, дос деген атқа лайық адам ғана (Джумабаев, 1975: 57-59 б.).

Ғалым адамдар арасындағы қарым-қатынас туралы қате түсінік ұлтшылдықтың қысқа және өтпелі түрінен туындап отырғанын, оның пікірінше, бұл мүлдем бос сөз деп есептейді. Әл-Бирунидің этикалық көзқарастарын талқылағанда ғалымдардың этикалық ұстанымын ескеру қажет. Ойшыл ғалымдар айналысатын ғылыми күш-жігерді ек теориялық және практикалық мәнді ғана емес, сонымен бірге «дәстүрдің маңыздылығын танып, еңбек жемісін топтастыру» сияқты рухани құндылық бар екенін алға тартады. Философ ғылымсыз ненің жақсы немесе жаман деп есептелетініне, неге қол жеткізуге және неден аулақ болу керектігіне сенімділік болмайтынын айтады. Сондықтан ол ойшылдарды қоғам алдындағы міндеттерін абыроймен, адалдықпен атқаруға шақырады, өйткені өзіншілдік пен арамдыққа жол берілмейді және ғылымға нұқсан келтіруге және оған қызмет ететіндерге өшпенділік туғызуға ғана қызмет етеді.

Әл-Бируни адамдар жамандықтың салдарынан қорқып, жақсылыққа жетуге ұмтылатындықтан, олардың туа біткен төмен болмысына байланысты алдауға баратынын айтады. Орынсыз өзіншілдік арамдықтан жиренуге, ұят пен ар-намысты жоғалтуға әкелетінін алға тарта отырып, олардың адамгершілігін өткір сынайды. Шарифатта өтірік айту шектеулі жағдайларда ғана рұқсат етілген, мысалы, екі қарсыласты татуластыру және олардың араздығын шешу мүмкін болмағанда немесе қауіпті жағдайларда баланы оқуға немесе кәсіпкерлерді алдауға шақыру қажет. Дегенмен, бұл ерекшеліктер сирек

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫҒЫС МҮСЫЛМАН ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАСЫНДАҒЫ БАҚЫТТЫҢ РӨЛІ

кездеседі, өйткені әдетте өтірік айту қиын деп саналады (Джумабаев, 1975: 60 б.).

Әл-Бируни шыншылдық тек сөзде ғана емес, іс жүзінде де адалдықты білдіреді деп есептеді. Ашық жасалса ұят санайтын ешнәрсе жасырын істемеуге кеңес берді. Жүрегі таза адам қуғынға ұшыраса да, қауіп төнсе де шындықты жақтап, өтірікпен күресуі керек. Шындықты жақтап, өтіріктен аулақ жүргендерді ғана қолдап, мадақтау керек деп есептеді. Оның ойынша, «Өзіңе қарсы болса да, шындықты айт» (Джумабаев, 1975: 60-б.). Сонымен қатар, әл-Бируни зорлық-зомбылықтың, деспотизмнің және қатыгездіктің әртүрлі түрлеріне қарсы шығып, билікті тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, моральдық тұрғыдан да әшкереледі. Оның ойынша, өз еркінен тыс, қысыммен және жалдамалы жұмыс істейтін адам құбылмалы, икемсіз болады. Бұл идея әсіресе феодалдық деспотизм жағдайында ғана прогрессивті болды.

Әл-Бирунидің ләззат туралы ілімінің теориялық және танымдық мәні бар. Ол бұл ұғымды бақыт категориясымен тығыз байланысты этикалық категория ретінде түсіндірді.

Ойшыл адамдардың қызығушылықтары мен қажеттіліктері әртүрлі болатынын, сондықтан өмірдің мәні мен мақсатына, ләззат пен бақытқа деген көзқарастары әртүрлі екенін атап көрсетеді. Әл-Бируни ақылды адам рухани еңбектен ләззат табады, ал ақиқаттың қадірін білмейтін ақымақ адам тіпті хайуанаттар да ұнататын үстірт ләззат іздейді дейді. Оның этикалық көзқарастары барлық жастағы ғалымдар үшін құнды нұсқаулық болып табылады, көптеген адамдарды азғындайтын жағымсыз қасиеттерден тазартудың маңыздылығын атап көрсетеді. Әл-Бируни әрбір ғалым зейінді болуы, қатені мұқият іздеуі, ынта-жігерін сақтап, олардың жетістіктерін дәйекті түрде бағалауы керек деп есептеді. Замандастары оны еңбекқор, қарапайым, білім алуға берілген адам ретінде сүйсінетін.

Әл-Бируни ойшылымыз секілді белгілі мұсылман философы Ибн Сина да адам мен қоғамның адамгершілік өмірі үшін ақыл мен білімді шешуші деп есептейді. Адамдардың жануарлар түсінігінен тыс құбылыстар мен нәрселерді пропорционалды дыбыстар, үйлесімді түстер, күрделі иіс пен дәм, үміт пен тілек арқылы білуге болатынын атап өтеді. Себебі, ақыл нұры сезімді нұрландырып, адамның сезімдік қабілетін арттырады.

Ибн Сина ақыл адамның сыртқы дүниені танып қана қоймай, өзін-өзі, іскерлік, адамгершілік, руханияттың негізгі принциптерін түсіне алатын құрал екенін дәлелдейді. Оның негізгі еңбектері оның

ақыл-ойды адам жанының сөйлеу күші ретінде қарастыратынын, оның мақсаты жалпы дерексіз ұғымдарды түсіну екенін көрсетеді.

Сондықтан адамның ақыл-ой қабілеттері өсімдіктер мен жануарлардың ақыл-ой күштеріне үстемдік етуі керек. Ақыл-ойдың күші жанашырлықты тудырады, импульстарды басуға, жаман ерік-жігерді жеңуге және мақсаттар мен қанағаттануға мүмкіндік береді. Ибн Синаның этикасы адам ақыл-ойының мүмкіндіктері мен оның танымдық қабілетіне сенуден басталады.

Оның ойынша, ойлайтын ақыл өсімдіктер мен жануарлардың психикалық қабілеттерін басқаруы керек. Парасат мейірімділікке тәрбиелейді, құмарлықтарды басуға мүмкіндік береді, зұлымдықты жеңуге ықпал етеді, мақсатқа жетуге және бақытқа ықпал етеді.

Ибн-Синаның этикасының бастау нүктесі оның адам ақыл-ойының күдіретіне және оның танымдық қабілеттеріне сенуі болып табылады. Ибн-Синаның моральдық ілімінің рационализмнен басқа екі негізгі белгісі – гедонизм мен эвдемонизм. Ол адам қуанышы мен бақытымен байланыстыратын ләззат ұғымын түсінуді маңызды деп санайды. «Ләззат алу, - деп жазады Ибн Сина, - білуші үшін кемелдік пен жақсылықтың не екенін сезіну және білу дегенді білдіреді, өйткені олар бар».

Қазақ даласында әл-Фарабиден кейін парасаттың қоғамдағы рөлі мен оның дүниедегі жасампаздық қызметі мән ала бастаған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білімінде» жеке адам мен қоғамға қажетті құндылықтарға тоқталып, парасат, әділдік, бақыт, теңдік сияқты этикалық ұғымдарға ерекше мән беріледі. Бұл құндылықтар адамдар мен қоғам арасындағы келісімді орнату үшін өте маңызды. Жүсіп Баласағұнның адамгершілік идеялары мен әл-Фарабидің бақыт мәселесі бойынша көзқарастардың арасында ұқсастық аңғарылады (Каримова, 2009: 125 б.).

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасында берілген философиялық ойлар практикалық, этикалық, эстетикалық мәселелерді қозғайтын диалогтар арқылы айтылады. Бұл еңбегінде гуманист ойшыл адам өмірінің мақсаты мен мәні және адам болмысының танымдық негіздері туралы ойларды біріктіреді.

Жүсіп Баласағұн қоғамдық өмірдегі әлеуметтік өзара әрекеттестіктің этикалық стандарттарын орнатуға ұмтылады. Ақылға, әділеттілікке және бақытқа қатысты туындайтын мәселелерді шешуге назар аударылады. Орталық ұғым – әділдік пен парасаттылық, сондай-ақ бақыт пен қанағат – жалпы адамзаттық құндылықтар.

Жүсіп Баласағұн қоғамдық өмірдегі қоғамдық қатынастардың этикалық қағидаларын бекітуге ұмтылады, ол парасаттылыққа, әділеттілікке, бақытқа байланысты сұрақтарға жауап іздейді. Ойы – әділеттілік, парасаттылық, бақыт пен қанағат – адами құндылықтар.

Бұл идеялар Шығыс перипатетикасының көрнекті өкілі әл-Фарабидің Шығыс әлеміне әкелген Аристотель көзқарастары Шығыс ғұламаларының еңбектерінде өз жалғасын тапқан мұсылман Шығысында кең таралған.

Ойшыл Жүсіп Баласағұн шығыс перипатетизмін дүниетанымның елеулі қайнар көзі ретінде қарастырып, адамгершілік, ұят, адалдық, шыншылдық, ақкөңілділік, қарапайымдылық, сенгіштік, сыпайылық, байсалдылық сияқты тұлғаның маңызды қасиеттерін атап көрсетеді. Жүсіп Баласағұн өзінің ізеттілікке мән беретін практикалық философиясында адамның жоғары құндылығы оның танымымен, ақыл-ойы мен түсінігімен тығыз байланысты болатын парасатты дәстүрді жалғастырады. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың мәні білім мен ақылмен, ал адамның табиғаты, оның барлық тіршілік иелерінен ерекшеленетін танымымен айқындалады (Төребаев, 2004: 127 б.).

Қоғам дамып, күрделене түскен сайын мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастар да көпқабатты, көп қырлы болып келеді. Әлеуметтік өмір әртүрлі мағыналар мен белгілер әлеміне айналады, онда адамдар шарлауы керек. Өздері жасаған мағыналар мен белгілерді түсіну және қолдану үшін адамдарға білім керек. Жүсіп Баласағұн шығармасында индивидтерден басқа объективті күштерді түсіну үшін білімнің қажеттілігі көрсетіледі. Олай болса, Жүсіп Баласағұн ұстанымын ізгілікті біліммен ұштастырған сол заманның рационалистік сипатына сәйкес келетін этикалық рационализм деп бағалауға болады.

Жақсы мен жаманның айырмашылығын түсіну және оны іс жүзінде қолдану екі түрлі нәрсе. Мейірімділік жағдайға және уақытқа байланысты өзгереді. Адамның табиғаты оның интеллектуалдық белсенділігімен тығыз байланысты. Жүсіп Баласағұнның практикалық философиясы адамның қадір-қасиеті оның танымымен, парасаттылығымен, түсінігімен тығыз байланысты парасатты дәстүрді жалғастырады. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың мәні білім мен ақылмен анықталады. Адамның білімі оны басқа тіршілік иелерінен ерекшелендіреді және оған айтарлықтай артықшылық береді (Қасымжанов & Мажиденова, 1990: 80 б.).

Адамның дамуы, оның әлеуметтік ортасының дамуы мен жақсаруына әкеледі. Әлеуметтік-мәдени қатынастар күрделеніп, әртүрлі қабаттар мен деңгейлер қалыптасуда. Қоғамдық өмір әртүрлі

мағыналар мен белгілер әлеміне айналады, ал жеке, объективті күшке айналған жеке адамдар өздері жасаған мағыналар мен құндылықтарды түсіну және қолдану үшін білім қажет. Жүсіп Баласағұн шығармалары адамның осыған байланысты күйін немесе қажеттілігін көрсетеді, көркемдік мазмұнға бай.

Түркі әлемінің көрнекті қайраткері Махмұд Қашғаридің еңбектерінде мұсылмандық құндылықтардың басымдығы көрініс тауып, қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік үдерістер зерттеледі. «Дивани лұғат ат-түрк» кітабында түркі халықтарының тілі, фольклоры, этникалық лексикасы, рухани мәдениеті, ерекшеліктері жан-жақты қарастырылған. Махмұд Қашғаридың да, әл-Фарабидің де шығармашылығында сабақтастық маңызды орын алады.

Қожа Ахмет Ясауи жаратылысында кемелсіз, күнәға бейім адамдар бақытқа оңай қол жеткізе алмайды деп есептеді. Тіпті ізгі адамдар азапқа төтеп беруі керек. Тамұқта, абыздарының пікірінше, кінәлілер азап шегеді, ал жазықсыздар жәннатқа барады (Шадинова, 2009: 121 б.). Бұл кемелсіз дүниеде күнәсіз өмірдің қиындығын философ Ғ.Есім де мойындаған. Ол әлемді тұрақсыз және кемелсіз деп санады және жақсы адамдар осы дүниенің зұлымдықтары арқылы бұлінуі мүмкін деп сенді. Сондай сәттерде кінәлі адам өкінеді (Хазірет Сұлтан Ахмет Ясауи. Хикметтер, 2002: 205 б.). Алайда мұң мен өкініш хикметке жетелейді, ал Ясауи ілімінде адамгершілік пен мейірімділік «толық адам» болу үшін шешуші мәнге ие.

Ясауи адамның ішкі жан дүниесі оның сыртқы сұлулығынан көрінеді, ал ақылды, адал адам мейірім мен нұр шашады деп есептеген. Адамның рухының биіктігі, жан сұлулығы мен ойының ұшқырлығы оның жалпы тартымды болуына ықпал етеді. Қазіргі қоғамда әрбір адамның сана-сезімі жоғары болғандықтан, әлеуметтік, саяси және экономикалық мәселелерді шешуде маңызды рөл атқара алатындықтан, әрбір адамның құндылығын бағалау маңызды. Өмірдің көптеген қайшылықтары мен қиындықтарына қарамастан, өз өмірін нақты және саналы түрде ұйымдастыру өзін-өзі жетілдіруге әкелуі мүмкін.

Адамның өмірді түсінуі – қоғамдық даму деңгейін анықтаудың кілті. Бұл бастама мемлекеттің маңыздылығы мен мақсатын түсіну үшін өте маңызды. Адам өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу арқылы бүгінгі мен өткенін сақтай отырып, елінің болашағына да қызмет етеді. Ол үшін мемлекеттің даму бағытын санамыздың бағытымен үйлестіруіміз керек. Рухани құндылықтарымызды бағалау – алға қойған мақсаттарымызға жетуге мүмкіндік беретін шараларды жүзеге асырудың алғашқы қадамы. Адамға жоғары сананың иесі ретінде бұл

тұрғыда басымдық берілуі керек. Бұл туралы К. Зейбек (2003) «Қожа Ахмет Ясауи хикметтері» атты еңбегінде адамның дүниенің дұшпаны екендігіне баса назар аударады. Бар нәрсенің барлық жеңіл күйлері, энергияға айналатын барлық материалдық көріністері адамның ішінде жинақталады. Адам дүниенің бес бөлігінен тұрады: жүрек – бірінші қадам, рух – екінші қадам, сыр – үшінші қадам, хафи (тереңдік) – сырдың төбесі, ахфа (ішкі) күй. тереңдігі) хафидің жоғарғы жағы болып табылады. Адам – материя мен жарық әлемінен тұратын ең толық сипатталған, мағыналы болмыс (64-65 б.).

Табиғат адам өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол адам болмысының физикалық және рухани аспектілеріне тікелей әсер етеді. Сырдария ауданы мыңдаған ұрпақты құрайтын көне қонысының арқасында Қазақстан тарихында маңызды орын алады. Бұл өлке Жібек жолы бойындағы қырыққа жуық көне қалалармен, әлемнің әр түкпірінен келген адамдарды байланыстыратын арнасы, базары және бағы бар. Бұл жердегі әрбір элементтің өзінің бай тарихы бар, егер ол сөйлей алса, оның шежіресімен бөлісер еді.

Осы тұрғыда Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасы адам санасында, ақыл-ойынан өлімге дейін бар жақсы-жаман күйлерге тереңдеп үңілетін имандылық мектебі. Ақыл даналықпен шабыттандырады, ал өзін-өзі түсіну қанағаттанарлық өмірдің маңызды аспектісі болып табылады. XX ғасыр ақыны М. Мақатаевтың айтуы бойынша адамның өзін түсінбеуі – надандықтан ғана болатын бақытсыздық (Мақатаев, 1991: 52 б.).

Қорытынды

Осылайша, өмірдің мәні философия тарихындағы ең көрнекті және әрдайым айтылатын тақырыптардың бірі болды. Бұл экзистенциалды сұрақты тарих бойы әртүрлі философиялар қарастырды. Дегенмен, барлық адамдар бұл мәселеге қатты алаңдамайды және бұл мәселе бойынша пікірлер өте әртүрлі. Біреулер өмірдің мәнін қолы жетпейтін мәселе деп санаса, өмірді табиғи сый ретінде қабылдап, бейбіт өмір сүреді, енді біреулер оны өмір сүруінің маңызды қыры деп санайды. Адам қандай орынға ие болса да, оның осынау ұлан-ғайыр ғаламда сергек, саналы болуы өмірдің мәніне ой жүгіртуді қажет етеді.

Өмірдің мәні адамның өмір сүретін құндылықтарымен, оның алдына қойған мақсаттарымен және осы мақсаттардың қалай жүзеге асатынымен тығыз байланысты. Бұл әлеуметтік нормалардан тыс қалыптасатын және әрбір адам үшін жеке құндылықтар жүйесін

жасайтын өмірдің рухани мәні. Бұл мағынаны табу және құндылықтар иерархиясын орнату - бұл әр адамға тән жеке тәжірибе.

Сонымен, бұл зерттеуде адам өмірінің мәнімен философиялық тұрғыдан байланысты бақыт ұғымы зерттелді. Талдау нәтижесінде «бақытсыздықтың» қазіргі жағдайы нарықтық қоғамдағы материалистік тенденциялардан туындайтын «экзистенциалды қуыстың» пайда болуымен байланысты екені анықталды. Зерттеу адам өмірінің мәдени дамуына және толық бақытқа жету үшін ықпал ететін әлеуметтік жағдайлар маңызды екенін көрсетеді.

Адамның дамуына бағдарланған және тұтынуды өсудің алғышарты ретінде бағалайтын қоғам адамға шығармашылық белсенділік, басқаларға деген сүйіспеншілік, енбекке адалдық, ар-ожданға негізделген іс-әрекет, адам өмірінің ең жоғары қажеттіліктерін жүзеге асыру арқылы шынайы бақытты табуға мүмкіндік береді. Дегенмен, бақыт тек рухани қажеттіліктерді қанағаттандырумен шектелмейді, сонымен қатар олардың кеңеюін қамтиды, рухани қанағаттандырудың жоғары деңгейінің пайда болуына әкеледі.

Әдебиеттер

- Delachieve. (н. д.). Адам өмірінің мәні мен мағынасы. адам өмірінің мәні неде? Адамның өмірі мәселенің мағынасы. <https://kk.delachieve.com/адам-өмірінің-мәні-мен-мағынасы-адам/>
- Verhoef, A. (2018). Paul Ricoeur: Philosophy, theology and happiness. *Stellenbosch Theological Journal*, 4(2), 151-166 p.
- Асыллов, Ұ. & Нұскабайұлы, Ж. (2003). *Әдептану: Адамгершілік құлық сабақтары*. Алматы: Мектеп, 288 б.
- Әл-Фараби. *Тарихи-философиялық трактаттар*. (2006) Қазақ халқының философиялық мұрасы (4 т.). Жиырма томдық. Әл-Фараби философиясы. Астана: Аударма, 344-410 бб.
- Әл-Фараби. *Философиялық көзқарастары*. (1973). Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 415 б.
- Әл-Фараби. *Философиялық трактаттар*. (1973). Алматы: Ғылым, 430 p.
- Джумабаев, Ю. Д. (1975). *Из истории этической мысли в Средней Азии (с древнейших времен до Хв.)*. Ташкент: Фан, 96 б.
- Зейбек, К. (2003). *Қ.А. Яссауи және таңдаулы хикметтер*. Анкара, 255 б.
- Каримова, М. Р. (2009). *Этические проблемы в антропологии Ибн Сины* (дис. канд. филос. наук, Ин-т философии им. АМ Богоутдинова АН РТ: 09.00.13). Душанбе, 141 б.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫҒЫС МҮСЫЛМАН ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАСЫНДАҒЫ БАҚЫТТЫҢ РӨЛІ

- Карин, С. Х. (1962). *В мире мудрых мыслей* (3-е изд.). Москва: Знание, 360 б.
- Касымжанов, А.Х., & Мажиденова, Д.М. (1990). *Очарование знания*. Фрунзе: Кыргызстан, 156 б.
- Қабылова, А.С. (1999). *Әл-Фарабидің философиясындағы мәдениеттер синтезінің орны*. Алматы, 256 б.
- Мақатаев, М. (1991). *Үш томдық шығармалар*. (Т.1: Өлеңдер мен поэмалар). Алматы: Жазушы, 368 б.
- Мўминов, И. М., & Хайруллаев, М. М. (ред.). (1972). *Из философского наследия народов Ближнего и Среднего Востока*. Ташкент: Фан, 344-410 б.
- Насимов, М. (2011, Маусым 23). Әл-Фараби және саясат ғылымы. Абай-ақпарат. <https://abai.kz/post/9143>
- Нысанбаев, А. & Әбжанов, Т. (1992). *Адамға қарай бет бұрсақ: ежелгі грек философиясы туралы ой толғаулары*. Алматы: Қазақ университеті, 160 б.
- Төребаев, О. Ж. (2004). Баласағұнның элеуметтік философиясы (филос. ғыл. канд. дисс. автореф.: 09.00.03). Алматы, 324 б.
- Хазірет Сұлтан Ахмет Яссауи. Хикметтер*. (2002). Алматы: Жібек жолы, 268 б.
- Шадинова, Г.А. (2009). Жүсіп Баласағұнның философиялық көзқарасындағы таным мәселесі. (дис. филос. ғыл. кан.: 09.00.03). Алматы, 120 б.

References

- Delachieve. (n. d.). Adam ómiriniń máni men maǵynasy. adam ómiriniń máni nede? Adamnyń ómiri máseleniń maǵynasy [Meaning and meaning of human life. What is the meaning of human life? Human life - the meaning of the problem]. <https://kk.delachieve.com/адам-өмірінің-мәні-мен-мағынасы-адам/>
- Verhoef, A. (2018). Paul Ricoeur: Philosophy, theology and happiness. *Stellenbosch Theological Journal*, 4(2), 151-166 p.
- Asylov, U., & Nusqabaiuly, J. (2003). *Ádeptany: Adamgershilik qulyq sabaqtary* [Etiquette: Lessons of moral behavior]. Almaty: Mektep, 288 b.
- Ál-Farabı. *Tarhi-filosofialyq traktattar* [Al-Farabi. Historical and philosophical treatises]. (2006) *Qazaq halqynyń filosofialyq murasy* (4 t.). Jyрма tomdyq. Ál-Farabı filosofiasy. Astana: Aýdarma, 344-410 bb.
- Ál-Farabı. *Filosofialyq kózqarastary* [Al-Farabi. Philosophical views]. (1973). Ál-Farabı. Filosofialyq traktattar. Almaty: Gylym, 415 b.
- Ál-Farabı. *Filosofialyq traktattar* [Al-Farabi. Philosophical treatises]. (1973). Almaty: Gylym, 430 p.
- Dzhumabaev, Ju. D. (1975). *Iz istorii jeticheskoy mysli v Srednej Azii* (s drevnejshih vremen do Hv.) [From the history of ethical thought in Central Asia (from ancient times to the 10th century)]. Tashkent: Fan, 96 b.

- Zeirek, K. (2003). Q.A. *Iassayı jáne tañdayly hikmetter* [Yasawi and the Chosen Wisdom]. Ankara, 255 b.
- Karimova, M. R. (2009). *Jeticheskie problemy v antropologii Ibn Siny* [Ethical problems in the anthropology of Ibn Sina] (dis. kand. filos. nauk, In-t filosofii im. AM Bogoutdinova AN RT: 09.00.13). Dushanbe, 141 b.
- Karin, S. H. (1962). *V mire mudryh myslej* [In the world of wise thoughts] (3-e izd.). Moskva: Znanie, 360 b.
- Kasymzhanov, A.H., & Mazhidenova, D.M. (1990). *Ocharovanie znaniya* [The Charm of Knowledge]. Frunze: Kyrgyzstan, 156 b.
- Qabylova, A.S. (1999). *Al-Farabidiñ filosofiasyndağy mádeniyyetler sinteziniñ orny* [Place of synthesis of cultures in the philosophy of al-Farabi]. Almaty, 256 b.
- Maqataev, M. (1991). *Úsh tomdyq shyğarmalar* [Works in three volumes]. (T.1: Óleñder men poemalar). Almaty: Jazyshy, 368 b.
- Mýminov, I. M. & Hajrullaev, M. M. (red.). (1972). *Iz filosofskogo naslediya narodov Blizhnego i Srednego Vostoka* [From the philosophical heritage of the peoples of the Near and Middle East]. Tashkent: Fan, 344-410 b.
- Nasimov, M. (2011, Maýsym 23). *Al-Farabı jáne sarasat gýlymy* [Al-Farabi and political science]. Abai-aqparat. <https://abai.kz/post/9143>
- Nysanbaev, A. & Ábjanov, T. (1992). *Adamğa qarai bet bursaq: ejelgi grek filosofiasy týraly oı tolğaylary* [Turning to Man: Reflections on Ancient Greek Philosophy]. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 160 b.
- Tórebaev, O. J. (2004). *Balasağunnyñ áleymettik filosofiasy* [Social philosophy of Balasagun] (filos. gyl. kand. diss. avtoref.: 09.00.03). Almaty, 324 b.
- Haziret Sultan Ahmet Iassayı. Hikmetter* [Hazrat Sultan Ahmet Yassawi. Wisdom.]. (2002). Almaty: Jibek joly, 268 b.
- Shadinova, G.A. (2009). *Júsip Balasağunnyñ filosofialyq kózqarasynndağy tanym máselesi* [The problem of cognition in the philosophical approach of Yusup Balasagun]. (dis. filos. gyl. kan.: 09.00.03). Almaty, 120 b.

Öz

Bu makale, el-Farabi, el-Biruni, İbn Sina, Yusuf Balasaguni, Mahmud Kaşgari ve Hoca Ahmed Yesevi'nin eserlerine vurgu yaparak, orta çağ Doğu Müslüman filozoflarının bakış açısından mutluluk kavramının derinlemesine bir analizini sunmaktadır. Çalışma, mutluluk fikrinin çeşitli kültürel, tarihi ve sosyal bağlamlarda nasıl anlaşıldığını incelemek için çeşitli sosyo-felsefi analiz yöntemlerini kullanır. Makale ayrıca felsefe ve toplum arasındaki ilişkiyi vurguluyor, felsefi düşüncenin ortaçağda doğu şiirinin gelişimini nasıl etkilediğini gösteriyor. Mutluluk, bir kişinin hayata karşı genel tutumunu ve sosyal ve maddi koşullarından duyduğu memnuniyeti yansıttığı için, dönemin Doğulu düşünürleri için ciddi bir sorundu. Çalışma, insan sosyal ilişkileri sorununu çözmenin önemini vurguluyor ve felsefi başarılar ile şiirin gelişimi arasında derin ama sınırlı bir bağlantı olduğunu gösteriyor. Orta Çağ Doğu Müslüman felsefi düşüncesinde mutluluk kavramının

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫҒЫС МҮСҮЛМАН ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАСЫНДАҒЫ БАҚЫТТЫҢ РӨЛІ

daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunan bu çalışma, Orta Çağ'da felsefe ve toplum arasındaki etkileşime ışık tutmayı amaçlamaktadır. Genel olarak bu makale, belirli bir kültürel ve tarihsel bağlamda mutluluk kavramının kapsamlı bir incelemesidir ve aynı zamanda bu zaman diliminde felsefi düşünce ile sanatsal ifadenin nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: doğu, felsefe, insan, hayatın anlamı, Müslüman, mutluluk, değer, toplum, ahlak

(Gülzira ŞADINOVA. ORTAÇAĞ DOĞU MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERİNİN KAMU BİLİNCİNDE MUTLULUĞUN ROLÜ)

Аннотация

В данной статье проводится углубленный анализ концепции счастья с точки зрения средневековых восточно-мусульманских философов с акцентом на работах Аль-Фараби, Аль-Бируни, Ибн-Сины, Жусупа Баласагуни, Махмуда Кашгари и Ходжи Ахмеда Ясави. В исследовании используются различные методы социально-философского анализа для изучения того, как идея счастья понималась в различных культурных, исторических и социальных контекстах. В статье также освещается связь между философией и обществом, показано, как философская мысль влияла на развитие восточной поэзии в средневековый период. Счастье было серьезной проблемой для восточных мыслителей того времени, поскольку оно отражало общее отношение человека к жизни и его удовлетворенность своими социальными и материальными обстоятельствами. В исследовании подчеркивается важность решения проблемы человеческих социальных отношений и демонстрируется глубокая, но ограниченная связь между философскими достижениями и развитием поэзии. Способствуя лучшему пониманию концепции счастья в средневековой восточно-мусульманской философской мысли, это исследование направлено на то, чтобы пролить свет на взаимодействие между философией и обществом в Средние века. В целом, эта статья представляет собой всестороннее исследование концепции счастья в конкретном культурно-историческом контексте, а также раскрывает способы взаимосвязи философской мысли и художественного выражения в этот период времени.

Ключевые слова: восток, философия, человек, смысл жизни, мусульманин, счастье, ценность, общество, этика

(Гүлзирә ШАДИНОВА. РОЛЬ СЧАСТЬЯ В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ВОСТОЧНО-МУСУЛЬМАНСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Gülzira ŞADINOVA (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ƏОЖ 179.9

FTAMP 02.51.15